

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л. В. Гриженко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ЖИТЕЛІВ МІСТ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто особливості умов життя міського населення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: побут, міське населення, одяг, харчування, житло.

Рассмотрены особенности условий жизни городского населения Екатеринославской губернии конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: быт, городское население, одежда, питание, жилье.

Considered are the peculiarities of the everyday conditions of life of the urban population of Ekaterinoslav province at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

Key words: way of life, urban population, clothing, food, housing.

До найважливіших атрибутів поняття побуту треба віднести можливості задоволення потреб у їжі та одязі, а також житлові умови. Вивчення побуту городян Катеринославської губернії допоможе визначити особливості життя міського соціуму наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., зокрема його життєвий рівень, потреби та можливості їх задоволення.

Побутове життя є однією з малодосліджених тем в історичній науці. У радянській історіографії дане питання знайшло висвітлення лише в контексті вивчення побуту робітничого класу. Насамперед варто назвати розвідки Ю. І. Кирьянова, Н. П. Приходька, Ю. І. Сірого [11; 20; 22]. Окремі аспекти теми дослідження були відображені також у працях сучасних науковців – О. Л. Вільшанської, О. І. Купріянова, В. Б. Молчанова, В. І. Подова, Д. М. Чорного [3; 12; 15; 17; 23].

Проте досить насиченою є джерельна база досліджуваного питання. Вона представлена широким колом як архівних матеріалів, так і опублікованих джерел, серед яких чільне місце посідають ма-

теріали періодичної преси ХХ ст., урядова статистика [4–10; 13; 14; 18; 19; 21; 24–26]. Зрештою, завдання цієї статті полягає в детальному вивченні особливостей побуту міського населення Катеринославської губернії в період становлення ранніндустріального суспільства.

Необхідно зазначити, що прибутки городян Катеринославщини неабияк позначалися на їх побуті, і перш за все – на раціоні та якості харчування. Так, еліта міського суспільства регіону повністю задовольняла свій денний раціон, вживаючи у повній мірі різноманітні продукти високої якості. Дворянство, заможне купецтво, яке завжди прагнуло йому уподобитися, та навіть представники вищого духівництва нерідко снідали, обідали та вечеряли в найдорожчих закладах громадського харчування – ресторанах. Серед останніх популярними на той час були «Європа» в Катеринославі, «Франція» в Новомосковську, ресторан «Самсон» у Маріуполі, «Арабат» у Луганську та ін. [9, с. 1; 13, с. 1; 21, с. 1]. Як правило, обідня трапеза в ресторанах супроводжувалася оркестровою музикою та грою в більярд. В асортименті була різнонаціональна кухня, а обід коштував у середньому від 75 коп. до 3 крб (значно більше, ніж денний заробіток робітника чи прислуги). Кава та шоколад, пунш, грог, лимонад, мед, оршад, вина (мускат-льонель, портвейн, каберне-лафіт), омари, устриці, котлети, голубці були цілком звичними стравами та напоями в тогочасному меню.

Середні верстви міського суспільства краю – дрібне купецтво та заможне міщанство – харчувалися більш дешевшими продуктами, відповідно до рівня їх матеріальних статків. Із закладів громадського харчування вони в основному відвідували трактири, паркові буфети, кав'ярні та їдальні. Зокрема, у Катеринославі завдяки помірним цінам на обіди завжди була переповнена їдальня «Аракс» [25, с. 7]. Разом із тим серед цих груп населення популярністю користувалися й ресторани з доступнішими цінами: у Катеринославі «Орел» та «Париж», у Маріуполі – ресторан С. Вонсовського тощо [2, с. 1].

У свою чергу денний раціон незаможних городян Катеринославщини був значно обмеженішим. Робітники, чорнороби, прислуга, ремісники – переважно вихідці із селянського середовища – через дефіцит власного бюджету зазвичай змушені були задовольнятися харчами низької якості. Так, представники незаможних верств населення міст Катеринославської губернії часто вживали недобро-

якісну, але достатньо дешеvu базарну продукцію. Зокрема, стакан квасу коштував на міському базарі 1 коп., пара вареників – 1 коп., 3 пампушки – 2 коп., глечик молока – від 5 до 10 коп. Серед домашнього денного раціону популярність мав так званий борщ із собачкою (тобто борщ без навару), «неголені галушки» (галушки з грудками непровіяного борошна) і т. ін. [1, с. 1535].

Варто також зауважити, що ціни на продукти в усіх містах Катеринославської губернії не були скрізь однаковими. Так, у губернському центрі, де рівень життя був трохи вищим, існувала й більша ціна на деякі харчі (зокрема, на хліб та м'ясо). Залежно від якості фунт м'яса тут коштував у середньому 17 коп. (в інших містах регіону – 15–16 коп.), фунт цукру – 16–20 коп. (в інших містах – 14–15 коп.) [7, арк. 1-1 зв.]. Водночас слід зазначити, що в Бахмуті вартість фунта солі була вдвічі нижчою, ніж у решті міст губернії, і становила лише 0,5 коп. Це було пов'язано з функціонуванням там із 1880 р. Брянцевської соляної копальні [17, с. 255].

Траплялися також випадки, коли ціни на продукти харчування різнилися не лише в містах губернії, а й на різних базарах одного й того ж населеного пункту. Наприклад, у Катеринославі фунт м'яса першого сорту на Троїцькому базарі коштував 14–15 коп., на Верхньому базарі – 13–14 коп., на Озерному – 14–16 коп. [10, с. 116]. Через це кожен із цих базарів мав і свого покупця з відповідним рівнем достатку.

Важливою складовою у визначенні умов побуту населення міст Катеринославщини є також рівень задоволення їх потреб в одязі. У зв'язку із цим зазначимо, що прибутки городян суттєво позначалися на особливостях їх одягу та взуття. Так, заможні городяни, одягаючись у дороге вбрання, тим самим хизувалися своїми матеріальними статками. Для бідних верств населення одяг був, скоріше, черговою життєвою потребою, позбавленою будь-яких естетичних уподобань та смаку. Тож учорашні вихідці із села, які посідали найнижчу соціальну сходинку в міському соціумі, одягаючись за міською модою, нерідко виглядали просто карикатурно. «Важко уявити щось більш жалюгідне, ніж молодця, – писав про таких «городян» публіцист XIX ст. А. І. Левітов, – який йде у своєму щойно придбаному сюртукові з талією, що болтихалася аж по п'яти; у чоботях, у які запхані обірвані штани... та обмотаною тричі на шії краваткою» [12, с. 343].

І все ж у містах губернії з кінця XIX ст. відбувалося поступове

розширення станового характеру одягу. Непривілейовані верстви населення вже не розглядали модне вбрання як дворянське та із задоволенням переходили на європейську моду.

Згадаємо також, що специфіка одягу та взуття міського населення Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст. залежала не тільки від соціального походження та прибутків, а й від сезонності, вікової та статевої приналежності, професійної зайнятості тощо. Так, серед верхнього чоловічого одягу популярними були розраховані на будь-яку пору року пальта. Їхня ціна різнилася від 25–30 крб (літнє) до 100–150 крб (хутряне) [24, с. 2]. Не меншу популярність у чоловіків мали фуфайки (від 50 коп.), кожухи (10–15 крб) та сюртуки (близько 50 крб). Поступово в моду входили піджаки та піджачні костюми, які в містах регіону коштували в середньому від 6 до 14 крб [9, с. 4]. Натомість піджачні костюми, пошиті за останньою берлінською та паризькою модою, для представників еліти коштували вже від 15 до 45 крб.

Влітку городяни носили легкі бавовняні сорочки, жилети та брюки, вартість яких була досить помірною – від 2 крб 75 коп. до 8 крб 50 коп. Представники чиновництва Катеринославщини навіть пов'язували краватки (за ціною від 10 коп.) [26, с. 4].

Жіночий одяг був більш різноманітним. Із верхніх речей назвемо демісезонні пальта (від 25 крб), саки та напівсаки (літні від 5 крб, зимові від 10 крб) [9, с. 4]. У менш забезпечених осіб були поширені тужурки та фуфайки. Теплої пори року жінки вдягали спідниці, блузки, сорочки-полотнянки й сукні, а восени та ранньою весною – манто і костюми з міцного полотна. У середовищі заможних городянок в моду входили розкльошені спідниці, блузки з пишними рукавами, спідниці-шаровари, панчохи. Натомість корсети поступово відходили в минуле.

Стосовно головних уборів слід зазначити, що чоловіки носили шапки, картузи, котелки та капелюхи, вартість яких, залежно від якості матеріалу, становила від 1 до 7 крб. Серед жіноцтва поширеними були капори й капелюхи різних фасонів: для свят, прогулянок, повсякдення.

Представниці панівних станів суспільства відрізнялися тим, що носили вуалі, дорогоцінне каміння, ексклюзивне пір'я та інші прикраси, які, звичайно, не могли придбати жінки з бідного середовища.

Залежно від сезону міські жителі Катеринославської губернії носили таке взуття, як чоботи, ботинки, туфлі та босоніжки. Пара чоловічого та жіночого взуття коштувала від 3 крб, а дитячого – від

2 крб. Зокрема, модним у міському середовищі було імпортоване з Америки взуття торговельної марки «Епгем» [18, с. 6]. Утім придбати його могли лише забезпечені особи, адже коштувало воно 13–14 крб за пару.

Вкрай проблемним в організації побуту населення міст Катеринославської губернії було питання житлового забезпечення. Заможні городяни з високим рівнем доходів проживали у просторих квартирах чи великих маєтках. Так, понад 62 % власників дво- та триповерхових житлових будинків за своєю станою приналежністю були купцями, 26 % належали до дворян та чиновництва і лише 12 % становили представники міщанського стану, у власності яких здебільшого були нашвидкуруч збудовані флігелі [16, с. 166].

Слід зазначити, що вартість житла була різною, зазвичай залежала від якості та місця розташування, від рівня благоустрою міста. Зокрема, за квартири у шість кімнат та більші платили 120–1300 крб на рік [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Квартири середніх розмірів у 4–6 кімнат коштували дешевше – від 80 крб у позаштатному Слов'яносербську до 900 крб у губернському центрі [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Ціна на квартири, у яких було до 4 кімнат, у містах регіону складала від 60 до 300 крб на рік. За більш помірковану вартість (10–20 крб на рік) можна було винаймати окремі кімнати із включенням сюди і харчування [19, с. 7].

Таким чином, на межі ХІХ–ХХ ст. житло в містах Катеринославської губернії було досить високої вартості. Проте і завищені ціни далеко не завжди гарантували всі зручності проживання. Антисанітарія була недоліком не лише найдешевшого житла, а й мала місце в дорогих квартирах. «У наших містах, – писав у 1900 р. „Мариупольский листок“, – стан переважної більшості квартир не витримує навіть виправданої критики... Розташування кімнат, денне освітлення, вентиляція, влаштування необхідних побутових приналежностей – все це знаходиться в незадовільному стані» [14, с. 2].

Характерно, що військовим, службовцям поліції, а також іншим категоріям держслужбовців додатково крім заробітної плати виплачувалися і кошти на житло. Наприклад, армійський підполковник Гур'єв, який мешкав у Верхньодніпровську, щорічно отримував 120 крб квартирних, а колезький асесор Захар'єв – 40 крб тощо [6, арк. 3 зв., арк. 50].

Натомість некваліфікованим робітникам, через неспроможність за браком коштів орендувати житло, доводилось мешкати у спеці-

ально побудованих казармах або землянках чи напівземлянках із глинобитними стінами та малими вікнами. Незважаючи на те, що вартість проживання в них була доволі прийнятною (50 коп. – 3 крб на місяць), фактична відсутність найнеобхідніших побутових умов нерідко ставала причиною багатьох хвороб та інвалідності.

Важливою потребою городян у забезпеченні комфортних умов проживання була і система опалення житлових будинків. Найраціональнішим видом палива на межі XIX–XX ст. було кам'яне вугілля. Хоча досить поширеним видом палива в містах залишалися в той час і більш дешевші за вартістю дрова, солома та перегній.

Для освітлення житла городяни Катеринославської губернії використовували переважно гас і свічки. Електричне ж освітлення, що з'явилося наприкінці XIX – початку XX ст., було привілеєю представників заможних верств міського суспільства.

Поступово удосконалювалась у регіоні і система водопостачання, що значно покращило побут городян. Якщо в перші роки початку XX ст. в містах Катеринославської губернії водопровід діяв у Катеринославі, Олександрівську та Бахмуті, то в 1910 р. він з'явився і в Маріуполі. В інших містах регіону воду продовжувала постачати лише з річок та спеціально викопаних криниць.

Зрештою і 1910 р. вже в усіх містах Катеринославщини одночасно з вивозом була розроблена система асенізації, що деякою мірою сприяло покращанню санітарного стану регіону. Проте каналізація на той час існувала тільки в губернському центрі. Функціонувати вона почала наприкінці 1914 р.

За нашими підрахунками, у заможних сім'ях річні витрати на харчування становили приблизно 40 % їхніх доходів, на одяг та взуття – біля чверті, на житло та комунальні послуги – близько 20 %. Натомість середньорічні витрати робітничих сімей у відсотковому відношенні щодо їхньої заробітної плати дорівнювали: харчування – 56 %, одяг і взуття – 12,3 %, житло та комунальні послуги – 25,6 %.

Таким чином, побутові умови міського населення Катеринославщини наприкінці XIX – початку XX ст. переважно залежали від його матеріального статку. Тож чим вищим був рівень доходів, тим кращі умови життя могли забезпечити собі городяни і навпаки.

Бібліографічні посилання

1. Вестник екатеринославского земства. – 1904. – № 51–55.
2. Вестник Мариуполя. – 1906. – 9 дек.

3. **Вільшанська О.** Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К., 2009.
4. Города России в 1904 году. – СПб., 1906.
5. Города России в 1910 году. – СПб., 1914.
6. ДАДО. – Ф. 20, оп. 1, спр. 69.
7. ДАДонО. – Ф. 113, оп. 1, спр. 240.
8. ДАЗО. – Ф. 24, оп. 1, спр. 827.
9. Донецкая жизнь. – 1910. – 4 апр.
10. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – № 2. – С. 116.
11. **Кирьянов Ю. И.** Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М., 1979. – С. 37–275.
12. **Куприянов А. И.** Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века / А. И. Куприянов. – М., 2007.
13. Мариупольская жизнь. – 1906. – 9 дек.
14. Мариупольский листок. – 1900. – 2 авг.
15. **Молчанов В. Б.** Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К., 2005.
16. Памятная книга Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав, 1867.
17. **Подов В. І.** Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009.
18. Приднепровский край. – 1914. – 4 июля.
19. Приднепровский край. – 1914. – 9 нояб.
20. **Приходько М. П.** Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько. – К., 1964.
21. Русская Правда. – 1912. – 25 окт.
22. **Серый Ю. И.** Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913) / Ю. И. Серый. – Ростов н/Д, 1971.
23. **Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х., 2007.
24. Южная Заря. – 1913. – 20 апр.
25. Южная Заря. – 1914. – 2 марта.
26. Южная Заря. – 1914. – 30 окт.

Надійшла до редколегії 31.10.2012 р.